

András Zoltán

Uniwersytet im. Loránda Eötvösa
Budapeszt

ZAGADKOWE STAROUKRAIŃSKIE *СЕРЕЧЬ* ‘ZBÓJ’

Postylla z Niagowa (ukr. „Нягівські повчання” lub „Нягівська постила”, ros. „Няговские поучения”, dalej NP) jest znana wprawdzie z rękopisu z 1758 r., ale utwór ten musiał istnieć już w połowie XVI w., skoro został on przetłumaczony na język rumuński i wydany drukiem około roku 1564¹. Zabytek został napisany w dialekcie regionu Marmarosz należącego kiedyś do Węgier, a teraz podzielonego między Ukrainę i Rumunię. Region ten był i wciąż jest terenem wzajemnego oddziaływania różnych języków i kultur, przede wszystkim ukraińskiego, rumuńskiego i węgierskiego. Obfity materiał zapożyczeń węgierskich NP został opracowany przez László Dezső², który jest również autorem pełnego słownika tego zabytku³.

¹ P. Olteanu, „*Postilla de Neagovo*” în lumina „*Cazaniei I*” a diaconului Coresi (cca. 1564), „*Romanoslavica*” 13, București 1966, s. 105–131; L. Dezső, *Няговские поучения и их автор*, [w:] NP, s. XXXV–LIII.

² L. Dezső, *A XVI–XVIII. századi kárpátukrán nyelvelmékek magyar jövevényszavai* (= „*Nyelvtudományi Értekezések*” 128), Budapest 1989.

³ L. Dezső, *Українська лексика сер. XVI века. Няговские поучения (Словарь и анализ)*, Debrecen 1985.

W istnienie wskazanego w tytule danego przyczynku wyrazu L. Dezső nie wierzył. Myślę jednak, że warto zaryzykować twierdzenie, że wyraz *серенчъ* jednak występuje w tekście i chyba najprawdopodobniej w znaczeniu 'zbój'. Interpretację trochę utrudnia okoliczność, że jest to hapaks i – o ile mi wiadomo – nie jest on poświadczony w żadnym innym zabytku języka ukraińskiego i nie spotyka się go też w dialektach ukraińskich.

Kontekst, w którym moim zdaniem kryje się ten wyraz, w kopii według wydania A. Pietrowa brzmi następująco: „[Господь] На тѣлѣхъ караеть голодомъ, вуйнами, моромъ, убуствомъ, квары, паны немилостивными, *серенчами* и иншими непогодами.”⁴

W tym szeregu objawów kary Boskiej nie może chodzić oczywiście o dobrze znany zakarpacki hungaryzm *серенча*⁵ ~ *сереньча*⁶ ~ *серѣнча* ~ *сирѣнча*⁷ 'szczęście, powodzenie' (< węg. *szerencse* 'ts.' < pld.-słow. **søręťja*, por. sch. *sreča*, słu. *sreča* 'szczęście, los'⁸, chociaż wcześniej węg. *szerencse* mogło mieć także znaczenie przeciwne, tj. 'nieszczęście', jednakże zawsze tylko z określeniem o znaczeniu negatywnym; najwcześniejszy zapis wyrazu węgierskiego mamy właśnie w połączeniu *gonosz szerencse* 'zły los' (ok. 1448 r.)⁹; przymiotnik *gonosz* pochodzi też ze słow., por. pol. *gnuśny*). Tu jednak nie ma żadnego określenia, więc węg. *szerencse* jako źródła staroukraińskiego wyrazu w tym miejscu nie można rozpatrywać.

Jak wspomniałem, prof. L. Dezső w swoim czasie nie wierzył swoim oczom i formę *серенчами* uważał za pomyłkę przepisywacza (zamiast oczekiwanego *сарап(ъ)чामी*)¹⁰, więc upatrywał w ostatniej w danym szeregu formie kary Boskiej nalotu szarańczy, co w omawianym kontekście nie miałoby nas dziwić wobec znanej historii z Biblii (2 Mojż. 10).

Uważam jednak, że uznanie formy *сарап(ъ)чामी* za omyłkę kopisty oznacza kapitulację badacza przed problemem powstającym przy interpretacji rzadkiego w tekście wyrazu, na co można się zgodzić tylko w ostateczności.

⁴ NP, f. 220^a, s. 210.

⁵ L. Csoréi, *Rutén-magyar szótár* / Л. Чопей, *Русько[-]мадярский словарь*, Budapest 1883, s. 361.

⁶ И. Керча, *Русинско-русский словарь*, т. II, Ужгород 2007, s. 325.

⁷ П.П. Лизанец, *Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпаття. Венгерско-украинские языковые связи*, Budapest 1976, s. 624.

⁸ EWU, t. II, s. 1425.

⁹ TESz, t. III, s. 737.

¹⁰ L. Dezső, *Украинская лексика...*, s. 326.

Rozpatrując ten szereg nieszczęść wymienionych przez autora – głód, wojny, mór ('dżuma'), ubóstwo, choroby (por. huculskie *квар* 'choroba'¹¹, *кваруваты* 'chorować'¹², panowie niemiłościwi – odnoszę wrażenie, że po tych „panach niemiłościwych” oczekiwaloby się znowu jakichś osób, złych ludzi, a nie powrotu do elementarnych klęsk wyliczonych na początku. Powstaje więc pytanie, czy można zaproponować tu jakiś rzeczownik z ogólnym znaczeniem 'niedobry człowiek', który mógłby funkcjonować w języku potocznym XVI-wiecznego Marmaroszu?

Wydaje mi się, że można znaleźć taki rzeczownik w ościennym języku węgierskim. Chodzi o to, że tam obok szeroko znanego i dziś wyrazu *szerencse* 'szczęście, powodzenie, pomyślność' istniał kiedyś (w XIV–XV w. z pewnością) też rzeczownik *szerencs* 'zbój'. Najstarszy zapis tego wyrazu („Malefactores seu nociui homines wlgaliter *Serench* dicti”) pochodzi z dyplomu z 1352 r.¹³ i precyzyjnie określa znaczenie wyrazu węgierskiego. Miarodajne słowniki etymologiczne języka węgierskiego pochodzenie tego wyrazu określają wprawdzie jako „niejasne”¹⁴, ale najprawdopodobniej ma on wspólny etymon z wyrazem *szerencse* 'szczęście', mianowicie słowiański czasownik **sъ-rět-ti*, *sъ-rět-jъ* 'spotkać' (scs. *сърѣсти*, *сърѣштѣ* 'spotkać')¹⁵, człowieka przecież na drogach mogło spotkać czasem i szczęście, ale mógł on też natknąć się na bandytów. Pod tym względem Węgry nie stanowiły wyjątku, wręcz przeciwnie¹⁶.

¹¹ КДА, s. 147.

¹² J. Janów, *Słownik huculski*, Kraków 2001, s. 112.

¹³ TESz, t. III, s. 736.

¹⁴ TESz, I. c., EWU, t. 2, s. 1425.

¹⁵ SJS, t. II, s. 334, ESJS s. 566–567; por. K. Tagányi, *A Besztercei Szószedet kultúrtörténeti jelentősége*, „Századok” 27, Budapest 1893, s. 317, D. Pais, *Szerencs: Szerencse*, „Magyar Nyelv” 30, Budapest 1934, s. 110.

¹⁶ Jest rzeczą znaną, że autor sprawozdania z podróży moskiewskiej delegacji cerkiewnej na florencki sobór unijny, po odbyciu długiego szlaku morzem i lądem przez Rzeszę i Włochy (1437–1440) o rozboju wspomina tylko na pewnych odcinkach drogi powrotnej prowadzącej przez Węgry: „А на тѣх трѣх милях [między miejscowościami Csurgó a Segesd, na południowy zachód od Balatonu] ѣхати до Шерезя [Segesd] лѣсом все. И ту естъ разбои велик вел’ми, без переима и члвкъ доспѣшных едва мочи проѣхати; иже Богъ поможет [...]. А выезжают на тот разбои ис Чир’гова [Csurgó], от Шерезя [Segesd], и от всѣх сторонъ.” I troszkę dalej, wciąż w tym samym regionie Somogy: „А от Иляши [średniowieczna wieś Ellesi, dziś Illésmajor w obrębie gminy Böhönye] до Дюди [Lengyeltóti] 5 миль великих. И на тых милях есть же разбои великъ” (J. Krajcar, *Acta Slavica concilii Florentini: Narrationes et documenta*, Roma 1976, s. 39, H. A. Казакова, *Первоначальная редакция „Хождения на Флорентийский собор”*, Ленинград 1970, s. 70; por. E. Reiszig, *Somogy vármegye községei*, [w:] *Somogy vármegye*, szerk.

Wskazane wyżej słowniki etymologiczne języka węgierskiego odzwierciedlają hiperkrytyczne stanowisko I. Kniezsy¹⁷, który nie zgodził się z etymologią K. Tagányiego i D. Paisa wobec braku słowiańskiego derywatu odczasownikowego ze znaczeniem ‘ten, który spotyka’. Argument ten nie jest jednak zbyt przekonujący, ponieważ język węgierski w średniowieczu dość twórczo korzystał ze słowiańskiego materiału językowego¹⁸.

Jeżeli w cytowanym fragmencie Postylli z Niagowa rzeczywiście jest zaświadczony rzeczownik *cepenчъ* zapożyczony ze starowęgierskiego *szerencs* ‘zbój’, to sam fakt zapożyczenia tej formy dostarcza dodatkowy, lingwistyczny argument na korzyść dawności tego zabytku mimo późnej jego dokumentacji w postaci kopii z XVIII w., ponieważ wyraz *szerencs* ‘zbój’ w języku węgierskim po XV w. nie jest już poświadczony w zabytkach, więc prawdopodobnie wyszedł z użycia najpóźniej w XVI w. i w ten sposób w żadnym przypadku nie może być innowacją wprowadzoną do tekstu ukraińskiego przez kopistów XVII–XVIII w. Zapis wyrazu w pochodzącym z XVI w. zabytku staroukraińskim z Marmaroszu równocześnie jest ważnym dowodem na szerokie funkcjonowanie tej formy w przeszłości w języku węgierskim mimo słabej jego dokumentacji w samym piśmiennictwie starowęgierskim.

Bibliografia

- L. Csopei, *Rutén-magyar szótár* / Л. Чопей, *Русько[-]мадярский словарь*, Budapest 1883.
 L. Dezső, *A XVI–XVIII. századi kárpátukrán nyelvmélekek magyar jövevényszavai* (= „Nyelvtudományi Értekezések” 128), Budapest 1989.
 L. Dezső, *Няговские поучения и их автор*, [w:] NP, s. XXXV–LIII.
 L. Dezső, *Украинская лексика сер. XVI века. Няговские поучения (Словарь и анализ)*, Debrecen 1985.

Csánki Dezső, Budapest s.a., s.53, L. Tardy, *Az első orosz útleírás Magyarországról*, „Folia Historica”, t. 3, Budapest 1975, s. 26).

¹⁷ I. Kniezsa, *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*, t. I, cz. 1, Budapest 1955, s. 502.

¹⁸ Ostatnio por. np. węg. *darázs* ‘osa, szerszeń’ < słow. **dražiti* ‘drażnić’ przy braku starego postwerbalnego nomen agentis ze znaczeniem ‘ten albo to co drażni’ od tego czasownika w słowiańskim (zob. A. Zoltán, *К этимологии венгерского названия darázs ‘оса, шершень’*, „Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae”, t. 55, Budapest 2010, s. 471–473, por. M. Németh, *The Hungarian and Slavonic Background of Bashkir týraž ‘wasp’*, „Studia Etymologica Cracoviensia”, t. 16, Kraków 2011, s. 83–101).

- ESJS = *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, seš. 1–17 (a – věť), Praha 1989–2014.
- EWU = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, t. I–III, Hrsg. L. Benkő, Budapest 1993–1997.
- J. Janów, *Słownik huculski*, oprac. J. Rieger, Kraków 2001.
- I. Kniezsa, *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*, t. I, cz. 1–2, Budapest 1955.
- J. Krajcar, *Acta Slavica concilii Florentini: Narrationes et documenta*, (= „Concilium Florentinum: Documenta et scriptores”, vol. XI), Roma 1976.
- M. Németh, *The Hungarian and Slavonic Background of Bashkir týraž ‘wasp’*, „Studia Etymologica Cracoviensia”, t. 16, Kraków 2011, s. 83–101.
- NP = *A Nyagovai Posztilla*. A. Petrov szövegkiadásának fakszimiléje Dezső L. bevezető tanulmányával. A kötetet szerkesztette és az előszót írta Zoltán A. / *Няговские поучения*. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А.Л. Петрова с вводной статьей Л. Дэже. Под редакцией и с предисловием А. Золтана, Nyíregyháza 2006.
- P. Olteanu, „*Postilla de Neagovo*” *in lumina „Cazaniei I” a diaconului Coresi (cca. 1564)*, „Romanoslavica” 13, București 1966, s. 105–131.
- D. Pais, *Szerencs: Szerencse*, „Magyar Nyelv” 30, Budapest 1934, s. 108–110.
- E. Reiszig, *Somogy vármegye községei*, [w:] *Somogy vármegye*, szerk. Csánki Dezső (= *Magyarország vármegyéi és városai*. Szerk. Sziklay J., Borovszky S.), Budapest s.a., s. 30–179.
- SJS = *Slovník jazyka staroslověnského – Lexicon linguae palaeoslovenicae*, t. I–IV, Praha 1966–1997.
- K. Tagányi, *A Besztercei Szószedet kultúrtörténeti jelentősége*, „Századok” 27, Budapest 1893, s. 305–327.
- L. Tardy, *Az első orosz útleírás Magyarországról*, „Folia Historica”, t. 3, Budapest 1975, s. 23–30.
- TESz = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, főszerk. L. Benkő, t. I–IV, Budapest 1967–1984.
- A. Zoltán, *К этимологии венгерского названия darázs ‘оса, шершень’*, „Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae”, t. 55, Budapest 2010, s. 471–473.
- Н.А. Казакова, *Первоначальная редакция „Хождения на Флорентийский собор”*, Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинского Дома) Академии наук СССР, т. 25, Ленинград 1970, s. 60–72.
- КДА = *Карпатский диалектологический атлас*, ред. С.Б. Бернштейн, В.М. Иллич-Свитыч, Г.П. Клепикова, Т.В. Попова, В.В. Усачева, Москва 1967.

И. Керча, *Русинско-русский словарь*, т. I–II, Ужгород 2007.

П.П. Лизанец, *Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпаття. Венгерско-украинские языковые связи*, Budapest 1976.

ЗАГАДОЧНЫЙ СТАРОУКРАИНСКИЙ *СЕРЕНЧЪ* 'РАЗБОЙНИК' Резюме

Автор статьи пробует доказать, что зафиксированное в „Няговских поучениях“ слово *серенчъ* можно рассматривать как заимствование из венгерского языка (от старовенгерского *szerepcs* 'разбойник'). Если такое предположение является верным, то можно считать его новым, лингвистическим, аргументом, свидетельствующим о том, что памятка датируется ранее чем XVIII веком, поскольку описываемая форма в венгерском языке, вероятно, вышла из употребления не позже XVI в.

András Zoltán, profesor Uniwersytetu im. Eötvösa Loránda w Budapeszcie. Zainteresowania naukowe: język dawnych tekstów białoruskich, ukraińskich i rosyjskich; etymologia i słowotwórstwo języków wschodniosłowiańskich, zapożyczenia słowiańskie w języku węgierskim, historia slawistyki węgierskiej.